

VÍCESLOVNÉ LEXIKÁLNÍ JEDNOTKY V LEXIKONU A V TEXTU

ZDEŇKA OPAVSKÁ

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha, Česká republika

OPAVSKÁ, Zdeňka: Multi-word lexical units in the lexicon and in the text. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 473 – 485.

Abstract: The paper deals with lexical collocations in speech, the fact whether they are reproduced as “prefabricates” or formed ad hoc, for the sake of a given situation. It concentrates on their position in the language system and in the text. The compilation of the *Academic Dictionary of Contemporary Czech* has revealed that the relation langue – parole has to be solved not only in case of multi-word lexical units that are formed syntactically from not fixed collocations (cf. *Chapters from the Dictionary-making Principles of the Academic Dictionary of Contemporary Czech*, 2016), but also in case of multi-word units that are coined by a) derivation from non-phraseological multi-word expressions (*akrobatické lyžování – akrobatický lyžař – akrobatická lyžařka; hlubinná ekologie – hlubinný ekolog – hlubinná ekoložka; pozitivní diskriminace – pozitivně diskriminovat*), b) transformation of phrasemes (*vypouštět pokusné balonky – pokusný balonek; nosit sovy do Atén – nošení sov do Atén; střelit /střílet od boku – střelba od boku – střelení od boku*). These processes result in units belonging to the lexicon (= stable, fixed) or units formed ad hoc for the sake of the text (= unstable, not fixed, produced in speech). The aim of the paper is to analyse these processes and their results, and to solve the way of lexicographic treatment of multi-word lexical units coined by derivation and transformation in the *Academic Dictionary of Contemporary Czech*.

Key words: collocations, multi-word lexical units, derivation, transformation, system, text, monolingual dictionary

ÚVODEM

Problematicou nominalizace, syntaktické derivace, transpozice a nominace, otázkou vztahu textových a lexikonových jednotek, otázkou vztahů slovo tvorby a textu se Klára Buzássyová zabývala v mnoha svých pracích a studiích (např. Buzássyová, 1974, 1982, 1993a, 1993b; 2000a, 2000b; Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989). V centru jejího zájmu stála oblast jednoslovných pojmenování, především pak transpoziční deriváty (dějové názvy a názvy vlastností). Abstraktním lexikem a jeho dynamikou se nezabývala pouze po stránce lexikologické, ale také po stránce lexikografické. Výsledky jejího hlubokého a soustavného bádání se promítly do koncepce a zásad zpracování *Slovníku současného slovenského jazyka* (2006 –), jehož je K. Buzássyová spoluautorkou a jehož byla po první dva díly společně s Alexandrou Jarošovou hlavní redaktorkou.

Při výzkumu oblasti víceslovných nominací (víceslovných pojmenování [sousloví] a frazémů) a jejich lexikografickém zpracování ve výkladovém slovníku (všeobecném

nebo speciálním) se ukazuje, že i v této oblasti lze nalézt typy, v nichž nacházíme určitou paralelu k jednoslovné slovtvorbě, a to nejen transpoziční, ale také mutační a modifikační. Máme zde na mysli derivovaná sousloví a frazémové transformace. Jejich problematice a otázce jejich lexikografického zpracování je tento příspěvek věnován.

1. ZPRACOVÁNÍ VLJ V ASSČ

Akademický slovník současné češtiny (dále ASSČ), vznikající od r. 2012 v oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., si za jeden ze svých cílů vytkl klást „větší důraz na autonomnost lexému“, jak se uvádí v *Kapitolách z koncepce ASSČ* (Kochová – Opavská, 2016, s. 15). Pro lexikografické zpracování oblasti víceslovných lexikálních jednotek (dále VLJ) to znamená, že je kladen větší důraz na zpracování VLJ jako samostatných jednotek, tj. jednotek opatřených výkladem významu a exemplifikací, než tomu bylo v předcházejících výkladových slovnících, v *Slovníku spisovného jazyka českého* a v *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Zároveň je však tato reflexe samostatnosti víceslovných lexémů korigována dvěma faktory: 1) ASSČ je všeobecný výkladový slovník středního rozsahu, jehož makrostrukturním východiskem je jednoslovný lexém, 2) VLJ tvoří mimořádně rozsáhlou a velmi heterogenní skupinu. Proto není možné všechny VLJ, které jsou v ASSČ zachyceny, opatřit výkladem významu a exemplifikací,¹ nýbrž je třeba přistupovat k VLJ diferencovaně, na škále. Lexikografické zpracování VLJ se tak pohybuje od heslářové položky s úplným lexikografickým zpracováním přes „subheslo“, které je uvedeno v určité části jednoslovného hesla a zahrnuje úplné nebo částečné lexikografické zpracování,² po pouhou registraci VLJ v exemplifikační části jednoslovného hesla.³ Kritérii, jimiž se řídí forma slovníkového zpracování dané VLJ v ASSČ jsou: 1) typ + podtyp VLJ (za základní typy VLJ se pokládají sousloví,⁴ frazémy, víceslovná synsémantika a citoslovce; v jejich rámci se vymezují podtypy⁵), 2) lexikografické kritérium potřeby výkladu (z lexikologického hlediska se tu jedná o otázku

¹ To by byl mimořádně obtížný úkol i pro velký výkladový slovník. Podobně i speciální jazykové výkladové slovníky (neologické, frazeologické ap.) mají své limity.

² VLJ jsou podle svého (pod)typu uváděny s výkladem významu i exemplifikací nebo pouze s výkladem významu.

³ Jako součást slovníkového hesláře jsou podávány víceslovné přejímky a citátové výrazy. Součástí hesláře se stávají i ty VLJ, které jsou víceslovnými variantami k jednoslovným jednotkám, neboť jsou spolu s nimi uváděny v záhlaví dané heslové stati. Jiné typy VLJ jsou umístěny v heslové stati jednoslovného hesla – komponentu VLJ: a) jako „subheslo“ ve speciální, graficky vyčleněné souslovné nebo frazémové zóně či zóně určené pro víceslovná synsémantika a citoslovce (podle charakteru VLJ umístěné na konci exemplifikace daného významového odstavce nebo na konci celého hesla), b) jako podheslí uvedené ve významovém odstavci společně s jednoslovnou lexikalizovanou elipsou víceslovného výrazu, c) v exemplifikaci dané lexie.

⁴ V české odborné literatuře jsou pro označení nefrazémových lexikálních jednotek užívány různé názvy (sousloví, víceslovné pojmenování, sdružené pojmenování). V tomto příspěvku užíváme pojmenování sousloví a víceslovná pojmenování promiskue.

⁵ Viz Kochová – Opavská, 2016, s. 163 – 176.

sémantické (ne)rozložitelnosti, (ne)idiomatickosti, (ne)kompozicionality významu.⁶ Ty VLJ, které splňují lexikografické kritérium potřebnosti výkladu, tj. jejich význam nevyplyvá ze (slovníkových) významů jejich složek, jsou ve slovníku vykládány, popř. též exemplifikovány,⁷ a jsou tedy zpracovávány formou samostatných hesel, resp. subhesel. K zásadám zpracování víceslovných lexémů podrobně viz Kochová – Opavská, 2016, s. 163 – 176; ke zpracování synsémantik a citoslovcí, včetně jejich víceslovných typů viz ibid., s. 134 – 144.

2. DERIVOVANÉ A TRANSFORMOVANÉ VLJ JAKO SPECIÁLNÍ LEXIKOLOGICKÝ A LEXIKOGRAFICKÝ TYP

Výše nastíněné základní principy zpracování VLJ umožňují zaujmout specifický lexikografický přístup k jednotlivým typům VLJ, včetně těch, které dosud stály spíše na okraji zájmu české všeobecné výkladové lexikografie, i když speciální lexikografie (v českém prostředí zejména frazeografie a neografie) je již dříve zkoumala a popisovala. K typům stojícím zatím na okraji zájmu všeobecných výkladových slovníků náleží i nefrazeologické a frazeologické víceslovné kolokace, které jsou motivovány/fundovány jinými VLJ. Jedná se o derivovaná sousloví (*akrobatické lyžování: akrobatický lyžař – akrobatická lyžařka; hlubinná ekologie: hlubinný ekolog – hlubinná ekoložka; pozitivní diskriminace: pozitivně diskriminovat*) a frazémové transformace (*vypustit pokusný balonek, vypouštět pokusné balonky – pokusný balonek; střelit/střílet od boku – střelba od boku – střelení od boku; nosit sovy do Atén – nošení sov do Atén*).⁸ Výsledkem těchto procesů mohou být jak jednotky náležející do lexikonu (tj. ustálené ve formě i významu a v řeči reprodukováné), tak jednotky vznikající ad hoc pro potřeby textu (tj. neustálené, v řeči produkované). Vzhledem k tomu, že se v ASSČ věnuje zvýšená pozornost zpracování oblasti VLJ, jak bylo řečeno výše, bylo nutné zaujmout postoj i ke zpracování uvedených typů. Znamená to odpovědět na otázku, zda se budou ve slovníku tyto typy registrovat, a pokud ano, tak jakým způsobem. V této souvislosti připomeňme, že ač je ASSČ všeobecný výkladový slovník, přirozeně čerpá i ze zkušeností a postupů speciální výkladové lexikografie. Jeho možnosti rozšiřuje také to, že je publikován elektronicky⁹ (i když v koncepci se počítá i s jeho knižní verzí).

⁶ Srov. přehledové, souhrnné studie o kolokacích a jejich povaze – Čermák, 2016; Klégr, 2016.

⁷ Platí, že exemplifikována jsou víceslovná synsémantika a citoslovce, velká většina frazémů a některé typy sousloví (víceslovné přejímky, sousloví synonymní s lexikalizovanou jednoslovnou elipsou, víceslovné varianty k jednoslovnému heslu). Naopak neexemplifikuje se většina sousloví (s výjimkami uvedenými výše) a část frazémů (parémie). Z důvodu urychlení práce na slovníku se v současnosti zvažuje redukce frazémové exemplifikace, např. jen na některé typy.

⁸ K pojmům-termínům frazeologická transformace a derivace viz dále.

⁹ Písmeno A bylo (v pracovní verzi) publikováno na internetu r. 2017 – <http://www.slovníkcestiny.cz>. Pracuje se na redakci písmena B, zčásti byla zredigována písmena C a Č, další písmena D – G jsou v autorském rukopisu (tj. v základním zpracování). Podoba uvedených hesel proto nemusí být konečná.

3. DERIVOVANÁ SOUSLOVÍ

3.1 Problematika derivativnosti sousloví (resp. víceslovných pojmenování) byla v české lexikologii a lexikografii zkoumána především v souvislosti s výzkumem neologismů (*Nová slova v češtině. Slovník neologismů. 1.*, 2000, dále SN1; *Nová slova v češtině. Slovník neologismů. 2.*, 2005, dále SN2). Olga Martincová (2000, 2005) v návaznosti na starší práci Jána Horeckého (1957)¹⁰ vymezuje tři typy nových víceslovných pojmenování, jejichž slovotvorným východiskem je jiné víceslovné pojmenování: 1) substantivní víceslovná pojmenování: dvouslovné názvy mužských a ženských osob vznikající z názvů sportovních disciplín, pracovních oborů nebo jiných činností, názvů politických stran, hnutí, názvů stavů ap.: *plážový volejbal* → *plážový volejbalista* → *plážová volejbalistka*; *dentální hygienistika* → *dentální hygienik* → *dentální hygienistka*; *protidrogový koordinátor* → *protidrogová koordinátorka*; *občanská demokracie* ‚Občanská demokratická strana‘ → *občanský demokrat*; *patologické hráčství* → *patologický hráč*; 2) adjektivní víceslovná pojmenování: vztahová adjektiva derivovaná z víceslovných substantivních pojmenování: *sametová revoluce* → *sametově revoluční* (*vůdce, studenti, Praha, listopadové dny*); autorka však připomíná, že „zůstává trvale otevřené, zda tato adjektiva je možné hodnotit jako dvouslovná, tj. jako spojení adverbia s adjektivem, zda není přiměřenější pokládat je za kompozita“ (Martincová, 2005, s. 228), 3) slovesná víceslovná pojmenování vznikající transpozicí dvouslovného substantivního pojmenování: *stavební spoření* → *stavebně spořit*, *penzijní připojištění* → *penzijně se připojistit*.

3.2 Uvedená typologie derivovaných sousloví měla svůj odraz i ve zpracování neologických slovníků SN1 a SN2. Substantivní a slovesná derivovaná víceslovná pojmenování v nich byla zpracována jako samostatná hesla. Ta však netvořila heslářové položky, ale byla po formální stránce uváděna pod svým prvním plnovýznamovým komponentem, např.:

letní před.

letní biatlon sport. *sportovní disciplína kombinující střelbu z malorážky s terénním během, anebo s během na kolečkových lyžích, anebo s jízdou na horském kole*: dva závody v letním biatlonu; letní biatlon se teprve probíjí na výsluní světového sportu; mistrovství světa v letním biatlonu

letní biatlonista *kdo provozuje letní biatlon; kdo se věnuje letnímu biatlonu závodně (jako sportovní disciplíně)*: úspěch letních biatlonistů ze Zruče na mistrovství ČR; letní biatlonisté úspěšně zakončili sezonu

letní biatlonistka přechýl. *k letní biatlonista*: ziskem dvou bronzových medailí na domácím mistrovství, ve vytrvalostním závodě a ve štafetě, zakončila loňskou sezonu letní biatlonistka Jana Šusterová

¹⁰ V této studii byly odlišeny dva pojmenovací typy *stolní tenista* vs. *televizní technik*.

pozitivní [-ty-, -tý-] příd.

pozitivní diskriminace *udílení různých výhod členům menšin, určitých sociálních skupin ap. z toho důvodu, že jde o příslušníka menšiny, sociální skupiny ap.*: pozitivní diskriminace při výběrovém řízení romských firem; pozitivní diskriminace žen; pozitivní diskriminace velkých států

pozitivně [-ty-, -tý-] přísł.

pozitivně diskriminovat *udělovat různé výhody členům menšin, určitých sociálních skupin ap. z toho důvodu, že jde o příslušníka menšiny, sociální skupiny ap.*: maďarské školství pozitivně diskriminuje menšinové žáky; znám spoustu Romů, kteří by se vám pěkně poděkovali, kdybyste je chtěli pozitivně diskriminovat; původní paragraf pozitivně diskriminuje absolventy vysokých škol

Vztahová adjektiva, která jsou fundována/motivována víceslovnými pojmenováními, byla v SN1 a SN2 traktována jako kompozita (v souladu se současnou pravopisnou kodifikací), např.

sametorevoluční příd. *vztahující se k sametové revoluci, související s ní; jí vyvolaný*: sametorevoluční hrdinové se ztratili ze světél reflektorů; vyprchání sametorevoluční euforie Zejména v publicistice.

3.3 V ASSČ se při zpracování derivovaných sousloví uplatňují též lexikologicko-lexikografické kritéria, jaká se používají pro víceslovné jazykové jednotky obecně: ustálenost¹¹ (formy a významu), reprodukovatelnost a reprodukovatelnost spojení jako celku, resp. jeho dispozičnost (jednotka je součástí inventáře slovní zásoby), nominační platnost (lexikální jednotka má platnost pojmenování¹²), frekventovanost a rozšířenost v úzu (nezařazují se jednotky s nízkou frekvencí, jednotky vázané na jeden nebo několik málo zdrojů, vázané na úzce odbornou oblast ap.) a (ne)kompozičnost významu VLJ, z níž vyplývá (ne)potřeba lexikografického výkladu.

Přijmeme-li interpretaci vztahových adjektiv utvořených z víceslovných pojmenování jako kompozit (např. *Mluvnice češtiny I*, 1986; *Pravidla českého pravopisu*, 1993), pak je třeba se zabývat substantivními a slovesnými víceslovnými deriváty.

¹¹ Ke strukturním kritériím sloužícím pro zjištění ustálenosti víceslovného spojení souslovného i frazémového náleží zejména nemožnost zaměňovat nebo rozvíjet komponenty, přítomnost prvku s omezenou spojitelností, petrifikovanost některého z komponentů, neúplnost jeho morfologického paradigmatu, sémantický posun minimálně jednoho z komponentů spojení (Kochová – Opavská, 2016, s. 166). Je důležité připomenout, že se tyto rysy uplatňují u VLJ nikoli absolutně, ale graduálně. Ke kritériím pro zjištění ustálenosti VLJ srov. též Filipec – Čermák, 1985, s. 105; Ološtiak, 2011, 2015.

¹² Pro sousloví je charakteristická primární nominativní funkce, pro frazémy sekundární nominativní funkce, viz Kochová – Opavská, 2016, s. 66, srov. též Martincová, 2005, Machač, 1967. O pojmenovací funkci lze v širším smyslu hovořit i u synsémantik (viz *Nový encyklopedický slovník češtiny online*, heslo Pojmenování).

3.3.1 Derivované víceslovné názvy mužských osob jsou tvořeny na základě slovotvorné mutace z víceslovných názvů profesí, oborů, sportů, stran a hnutí, nemocí, stavů ap., derivované víceslovné názvy ženských osob vznikají především přechylováním z víceslovných mužských názvů. Jak upozorňuje O. Martincová, při odvozování těchto víceslovných pojmenování je formant „komplexní, u řídícího substantiva zahrnuje sufix s morfologickou charakteristikou, u určujícího adjektiva morfologické zformování podle principu kongruence“ (Martincová, 2005, s. 226).

Výzkum a analýza lexikálního materiálu prováděné při zpracování hesel v ASSČ potvrdily, že takto derivované víceslovné jednotky jsou v souladu se společenskou a komunikační potřebou pojmenovat osobu, která se danou profesí, sportem, činností ap. zabývá, je příslušníkem daného směru, uskupení, je nositelem nějakého stavu atd., tvořeny velmi pravidelně.¹³ Určení, zda se jedná o jednotku reprodukovanou, tj. o jednotku lexikonu, nebo (spíš) o jednotku řečovou, vytvořenou pro potřeby textu, se opírá o zjištění frekventovanosti, tj. opakovanosti v úzu. I když při porovnání frekvencí motivujících a motivovaných jednotek zjišťujeme, že frekvence motivantů je většinou výrazně vyšší, ukazuje se, že v řadě případů jsou derivované jednotky v jazykovém materiálu dostatečně doloženy, srov. frekvenci následujících výrazů v korpusu SYN v6: *akrobatické lyžování*: 2968x, *akrobatický lyžař*: 1335x, *akrobatická lyžařka*: 954x; *akrobatické skoky*: 880x, *akrobatický skokan*: 931x, *akrobatická skokanka*: 44x. Pochybnosti o zařazení do slovníku mohou budit zejména víceslovné přechýlené názvy, které mají nižší, ne však úplně nízkou frekvenci a jejichž užití je vázáno především na spojení s vlastními jmény. Je tomu tak např. u kolokace *centrální bankérka* (SYN v6: 34x, srov. frekvence *centrální banka* 93 233x, *centrální bankéř* 4 503x) nebo *letecká akrobatka* (SYN v6: 16x; srov. frekvence *letecká akrobacie* 2 504x, *letecký akrobat* 988x). Nevázanost užití přechýleného víceslovného pojmenování pouze na jednu konkrétní osobu a výskyty kolokací s apelativy (např. *končí jí mandát centrální bankéřky*; *pozvání potvrdilo 25 vynikajících českých a československých leteckých akrobatek a akrobatů minulosti i současnosti*) sice ukazují na postupnou lexikalizaci těchto spojení, avšak jejich zařazení do slovníku je sporné.¹⁴ V některých případech nedoloženost, resp. minimální doloženost v jazykovém materiálu poukazuje na to, že (zatím) nebyla komunikační potřeba vytvořit názvy ženských, ale někdy i mužských osob. Srov. frekvenci výrazů v SYN v6: *akrobatický sjezd* 58x, *akrobatický sjezdař* 0x, *akrobatická sjezdařka* 1x; *hlubinná ekologie* 177x, *hlubinný ekolog* 38x, *hlubinná ekoložka* 0x.¹⁵

¹³ Srov. též sondu do tvoření víceslovných názvů v oblasti sportu, včetně derivovaných názvů osob – viz Pernicová (2014).

¹⁴ V pracovní verzi písmene A a v současnosti revidovaném rukopisu písmene B tyto jednotky zařazeny nejsou.

¹⁵ Tuto nedoloženost pojmenování mužských i ženských osob potvrzuje i webový korpus *Araneum Bohemicum III Maximum* (Czech, 17.04).

Lexikografické zpracování derivovaných pojmenování mužských a ženských osob v mnohém vychází ze zpracování tohoto typu v SN1 a SN2. Zároveň jsou v něm reflektovány a) způsob zpracování derivovaných jednoslovných názvů mužských i ženských osob v ASSČ (výklad lexikální perifrází u mužského pojmenování a výklad slovo tvorným poukazem u přechýleného pojmenování), b) zásada potřeby výkladu (vychází se tu ze zásady: je-li motivant zpracován samostatně, jsou i jeho motiváty zpracovány jako samostatné jednotky; není-li víceslovný motivant zpracován samostatně, tj. je uveden volně v exemplifikaci u jednoslovného komponentu, jsou i jeho víceslovné deriváty uvedeny v exemplifikaci náležitého jednoslovného hesla).¹⁶

Samostatné zpracování víceslovných derivovaných mužských a ženských názvů osob v ASSČ lze ilustrovat na 1. významu hesla *akrobatický* a na heslech *akrobat*, *akrobatka*:

akrobatický [-ty-] příd. 1. (2. st. -ičtější) vztahující se k akrobacii, k akrobatům • příznačný, charakteristický pro akrobacii, pro akrobata, akrobaty: *akrobatické umění*; *akrobatický výkon*; *akrobatická sestava*; *předvedl nejakrobatičtější taneční prvek* □ *akrobatické lyžování* lyžařská disciplína zahrnující akrobatický sjezd, akrobatické skoky a skikros; *akrobatický lyžař* závodník v akrobatickém lyžování; *akrobatická lyžařka* přechýl.; *akrobatické skoky* lyžařská disciplína spočívající v předvedení různě náročných skoků s akrobatickými prvky, např. salty, vruty; *akrobatický skokan* závodník v akrobatických skocích na lyžích; *akrobatická skokanka* přechýl.; *akrobatický sjezd* lyžařská disciplína prováděná v uměle vytvořeném, silně členitém, hrbolatém terénu s předvedením několika skoků

akrobat -ta (3., 6. j. -tovi, -tu, 1. mn. -té, -ti) m. živ. <řec.> kdo se věnuje akrobacii: *cirkusový akrobat*; *akrobat na hrazdě*, *akrobat na kole*; *vystoupení akrobatů* □ *letecký akrobat* kdo provozuje leteckou akrobacii

► **akrobatka** -tky (2. mn. -tek) ž. přechýl.: *cirkusová akrobatka*; *akrobatka na laně*; *akrobatka předváděla krásná salta a přemety*

3.3.2 Situace u derivovaných víceslovných verbálních pojmenování je složitější. Tyto výrazy vznikají transpozicí ze substantivních víceslovných pojmenování, jejichž základ tvoří dějová jména tak, že „paralelně s transpozicí substantiva v sloveso (anebo směrem k němu) probíhá transpozice adjektiva v adverbium“ (Martincová, 2005, s. 229), např. *stavební spoření* → *stavebně spořit*, *sexuální harašení* → *sexuálně harášit*, *penzijní připojištění* → *penzijně se připojistit*, *pozitivní diskriminace* → *pozitivně diskriminovat*, *mimosoudní rehabilitace* → *být mimosoudně rehabilitován*.¹⁷ Transpoziční charakter procesu může vést k pochybám, zda se jedná o nominaci. Srov. námitku Martina Ološtiaka (2015, s. 377): „Takéto kolokácie

¹⁶ Podrobněji viz Kochová – Opavská, 2016, s. 171 – 172, 190.

¹⁷ Příklady byly převzaty ze studie O. Martincové (2005).

nepokládáme za lexikalizované, protože nemají pomenovací platnost, hoci vznikají na základě slovotvorno-syntaktické analógie s VP a vyznačují se pevným slovosledem (s adverbium v antepozícií) (Martincová, 2000, s. 386). Pevný slovosled považujeme za reflex syntaktické analógie so slovoslednou štruktúrou súvzťažného VP: „Přes uvedenou výhradu se domníváme, že zkoumané jednotky mají charakter pojmenování s lexikalizovaným významem; jejich význam je motivován významem celého motivujícího sousloví. Tak např. *stavebně spořit* neznamená spořit obecně na výstavbu bytu, domu ap., ale využít, využívat určitou formu spoření, viz výklad v SN2: „sjednat (si) a realizovat stavební spoření“; podobně *penzijně se připojistit* je v SN2 vyloženo jako „sjednat si smlouvu na penzijní připojištění, realizovat penzijní připojištění“. Zatímco se zpracováním motivujících substantivních pojmenování typu *pozitivní diskriminace*, *stavební spoření* ap. se v ASSČ počítá (stejně jako se zpracováním jiných frekventovaných sousloví potřebujících výklad), zůstává otevřené, nakolik bude ASSČ registrovat (a tedy i zpracovávat) uvedené slovesné deriváty vzhledem k jejich často nízké frekvenci (např. SYN v6: *pozitivní diskriminace* 2 001x, *pozitivně diskriminovat* 62x; *sexuální harašení* 783x, *sexuálně harašit* 23x; *stavební spoření* 3 042x, *stavebně spořit* 173x) a zda zpracování tohoto typu více-slovných derivátů nebude ponecháno na speciální slovníky.

4. FRAZÉMOVÉ TRANSFORMACE¹⁸ (FRAZELOGICKÉ DERIVÁTY)

4.1 V ASSČ jsou zachyceny všechny základní typy frazémů, tj. přirovnání, jmenné frazémy, slovesné frazémy a větné frazémy (včetně parémii), za předpokladu, že jsou dostatečně frekventované a uzualizované. Z uvedeného vyplývá, že se v ASSČ zpracovávají i ustálené frazémové transformace, resp. frazeologické deriváty. Jedná se o samostatné frazémy (tj. nikoli o varianty) vzniklé jako výsledek stejnojmenného procesu (tj. transformace), které se liší od východiskového frazému (báze) svou funkcí (syntaktickou platností), ale jsou s ní po stránce formální a sémantické spjaty (Čermák, 2007; Mlacek – Ďurčo et al., 1995), jinak též řečeno: rezultát „je své bázi formálně a sémanticky v různém stupni podobný“ (Čermák, 2007, s. 66).¹⁹

Frazémové transformace mohou mít charakter jak jednotek ustálených, tak neustálených, resp. poloustálených.²⁰ Transformační, resp. derivační změny mohou spočívat a) v derivační změně komponentu, např. *andělská trpělivost* – *andělsky trpěli-*

¹⁸ Dáváme zde přednost označení frazémové transformace, neboť určovat směr transformačního/derivačního procesu je velmi nesnadné.

¹⁹ K typologii transformací viz Filipec – Čermák, 1985, s. 223 – 228; Čermák, 2007, s. 66 – 72, k transformacím v rámci základních typů frazémů podrobněji viz též Čermákovy studie v *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (dále SČFI). K definici pojmů-termínů transformace, derivace frazému, frazeologický derivát viz Mlacek – Ďurčo et al., 1995.

²⁰ Viz Čermák, 2007, s. 374: „Řada transformací je poloustálená, tj. od své báze pravidelně utvořitelná ad hoc, srov. např. adjektivizaci od frazému *bát se vystrčit hlavu*: *bojící se vystrčit hlavu* ap.“

vý, *plavat proti proudu* – *plavba proti proudu*, b) v paradigmatické změně ve struktuře komponentu, např. *dlouhá chvíle* – *z dlouhé chvíle*, c) v rozšíření spojení o další, funkčně odlišný komponent, např. *velká voda* – *přihrnout se jako velká voda*, *Scylla a Charybda* – *proplout mezi Scyllou a Charybdou*, viz Mlacek – Ďurčo et al., 1995.²¹

4.2 V SČFI byla transformacím různého typu (ustáleným i poloustáleným) věnována velká pozornost. Transformace (nominalizace, adjektivizace, verbalizace, adverbializace atd., dále komparativizace a propozicionalizace) byly uváděny jednak ve speciální části heslové stati daného frazému, jednak byly zpracovány jako samostatná hesla v příslušném svazku frazeologického slovníku (samostatné zpracování se týkalo transformací ustálených a frekventovaných).²² Viz např. zpracování slovesné, jmenné a přirovnávací transformace *nosit sovy do Athén*, *nošení sov do Athén*,²³ *to je jako nosit sovy do Athén*. Slovesný a komparativní frazém jsou podány jako samostatná hesla, nominalizace *nošení sov do Athén* je uvedena pouze v hesle *nosit sovy do Athén* v zóně určené pro transformace.

nosit sovy do Athén Nom nošení sov do Athén Komp to je jako nosit sovy do A. (čl. *ve snaze poučit zkušenějšího, přispět k nadbytku něčeho další částí ap.:*) *dělat zbytečnou a nesmyslnou práci*

to je j. nosit sovy do Athén (kniž – neutr; nepříz. říd) 0 ot, neg, imp, imp neg (Člověk zvl. vzhledem k činnosti vlastní n. druhého snaží se dále něco dokonalého zlepšit, někomu zkušenému radit, poučovat ho ap.) *to je zcela zbytečné, popř. pošetilé a směšné; to je marná a neúčinná snaha tam, kde jí (už) vůbec není zapotřebí.* ◇ Athény (a ovšem i bohyně Minerva = Athéna) měly ve znaku sovu. □ S (užší synonyma) marný, to je j. nosit dříví do lesa A (antonymum) potřebný, je toho třeba j. soli/chleba Cf (širší synonyma) to je j. nabírat vodu do síta, kázat hluchým stěnám, to je mlácení prázdné slámy A (angličtina) *it's l. carrying coals to Newcastle* / *owls to Athens* N (němčina) *das heißt Eulen nach Athen tragen* F (francouzština) *! c'est verser de l'eau dans la mer* R (ruština) *! это всё равно, что ездить в Тулу со своим самоваром*

4.3 ASSČ zdůrazňuje autonomní postavení VLJ jak po stránce nominační, tak po stránce lexikografické, pochopitelně však v intencích všeobecného výkladového

²¹ Příklady jsou převzaty z Mlacek – Ďurčo et al., 1995.

²² K výjimkám z tohoto pravidla patří slovesné transformace typu *dostat se do slepé uličky* – *být ve slepé uličce*. Z nich byla v SČFI formou samostatného hesla zpracována pouze jedna z transformací, i když jde o samostatné lexikální jednotky. K tomuto kroku bylo přistoupeno z úsporných důvodů; význam druhé (další) slovesné transformace si čtenář může na základě zpracované frazémové jednotky odvodit.

²³ V SČFI kolísá hodnocení frazémů *nosit sovy do Athén* a *nosit dříví do lesa* (a s nimi spojených transformací) mezi samostatnými frazémy a variantami. Srov. zpracování větné transformace *To je (jako) nosit dříví do Athén*. jako varianty k *To je (jako) nosit dříví*. – viz slovníkové lemma *To je (jako) nosit dříví do lesa* / *sovy do Athén*.

slovníku. Frazémy jsou zde zpracovávány jako samostatné lexikální jednotky,²⁴ tj. jsou opatřeny stylistickým kvalifikátorem, výkladem významu a ve většině případů i exemplifikací. Důraz na komplexnější zpracování však znamená vyrovnat se nejen s vnějšími zpracovatelskými faktory, jakým je např. (ne)dostatečnost materiálových zdrojů nebo časová náročnost prozkoumávání jazykového materiálu, ale také podrobněji řešit problematiku ustálenosti/neustálenosti. Ta se netýká pouze identity frazémů a jejich variantnosti, ale také frazémových transformací. Vzhledem k rozsahu a typu slovníku a k tomu, že ve struktuře frazémového hesla se nepočítá s vyčleněnou speciální zónou pro uvedení přehledu frazémových transformací (ustálených, poloustálených nebo neustálených), jako je tomu v SČFI, bude potřeba se při precizování koncepce hlouběji zabývat i touto problematikou. Lze ji ilustrovat na následujících příkladech: 1) transformace, které mají vzhledem ke svému (pravděpodobně) výchozímu frazému povahu komponentu (*vypustit pokusný balonek*, *vypouštět pokusné balonky* – *pokusný balonek*; *být bílý jako alabastr* – *bílý jako alabastr*; *koupat se na Adama* – *na Adama*), 2) transformace, které jsou založeny na celém frazému (*nosit sovy do Athén* – *nošení sov do Athén*; *střílet/střelit/vystřelit od boku* – *střelba od boku* – *výstřel od boku* – *střílení od boku*; *hrát si se slovíčky* – *hra se slovíčky* – *hraní (si) se slovíčky*). V případě prvního typu se jedná o redukci frazému. Je-li redukovaná transformace dostatečně frekventovaná,²⁵ je zpracována jako samostatné heslo v případě, že se jeho forma neshoduje s jeho podobou ve frazémové bázi, viz např. slovesný variantní frazém *vypustit pokusný balonek* n. *vypouštět pokusné balonky* a jeho nominalizaci *pokusný balonek*. Pokud dochází k formální shodě mezi redukovanou transformací a její podobou ve frazémové bázi, pak jsou tyto transformace v ASSČ zpracovány z úsporných důvodů v jednom hesle, a to formou, jakou se zpracovávají fakultativní varianty, např. (*být*) *bílý jak(o) alabastr*, (*koupat se*) *na Adama*. U druhého typu se postupuje diferencovaně. Transformace s verbálními substantivy zakončenými na *-ní*, *-tí* je možné tvořit téměř pravidelně; nahlížíme na ně v souladu s Františkem Čermákem jako na řečové, neustálené, resp. poloustálené jednotky (srov. *bylo by nošením sov do Atén vykládat, že sbíráním starého papíru šetříme naše lesy* = *nosit sovy do Atén by bylo vykládat, že...*); *navenek to*

²⁴ O zpracování frazémů v ASSČ viz Kochová – Opavská, 2016, s. 174 – 176. Text byl zaměřen na podání základních principů zpracování frazémů; problematika frazémových transformací zde zůstala stranou. Zpracování a redakci frazémů výrazně ovlivňuje rozsah korpusových dat. Zatímco na začátku práce na slovníku byla při zpracování frazémů kombinována trojice zdrojů, z nichž pouze jeden byl korpusový, v současnosti se pracuje především se dvěma velkými korpusovými zdroji – tj. s korpusem SYN, verze 6 a s webovým korpusem *Araneum Bohemicum III Maximum*; vyhledávání v mediálním archivu společnosti Newton, a. s., a webové vyhledávky ustupují do pozadí. – Jako velmi užitečný nástroj pro výzkum a zpracování frazémů, včetně jejich transformací, se ukazuje nástroj *FRANTA* (Frazémová anotace a textová analýza) vyvinutý v Ústavu českého národního korpusu, jehož pilotní verze je od verze 4 integrována do korpusu SYN.

²⁵ Jako základní pracovní frekvenční kritérium pro varianty a transformace bylo stanoveno 20 výskytů. Tato hranice se v současnosti při probíhající redakci frazémů ověřuje.

může vypadat jako hraní si se slovíčky (= navenek to může vypadat, že si hrajeme se slovíčky),²⁶ a ve slovníku je neuvádíme. Frekvenční kritérium tu přitom může být i poněkud zavádějící, srov. frekvenční rozdíl mezi transformacemi zjištěný v SYN v6 pomocí nástroje FRANTA: nošení_sov_do_Atén: 69; nosit_sovy_do_Athén: 23 se zpracováním frazému u hesla *Atény, Athény* v ASSČ:

Atény Atén, **Athény** [até-] Athén ž. ◇ *nosit sovy do Atén/Athén* dělat něco na-prosto zbytečného, nepotřebného: *o přínosech jógy většina sportovců něco ví, nebu-du tedy nosit sovy do Atén; váhal jsem, jestli má smysl nosit sovy do Athén a opako-vat to, co mnozí jiní napsali přede mnou*

Pokud jde o transformace s dějovými substantivy (např. *střelba od boku, hra se slovíčky*), jejich tvorba je oproti transformacím s verbálními substantivy méně para-digmatická a často zde dochází k lexikalizaci významu. Proto je ve slovníku při do-statečné frekvenci uvádíme, i když jsme si vědomi, že chápat tyto výrazy jako jednot-ky lexikonu může být někdy problematické – jednotka může být užívána jak v nomi-nační, tak nominalizační platnosti, hranice mezi nominační a syntaktickou platností nemusí být jasná ap. (srov. *U nás i ve světě je to střelba od boku* = velmi hrubý odhad; reakce bez [dlouhého] uvažování x *Požadují, aby Schäuble místo „střelby od boku“ ctil dobré mravy a držel se dohodnutých zásad.* = *Požadují, aby Schäuble místo toho, aby střílel od boku, ctil dobré mravy...*). Tento typ bude třeba podrobit dalšímu zkou-mání, a to i vzhledem k jejich konkurenčnímu/synonymnímu vztahu k transformacím s verbálními substantivy (*střílení od boku* – *střelba od boku*).

ZÁVĚREM

Důraz kladený na zpracování VLJ ve vznikajícím všeobecném výkladovém slovníku ASSČ vede nejen k důkladnějšímu zpracování tohoto typu jednotek, ale také (znovu)otvírá otázky, které se týkají ustálenosti dané kolokace, jejího zařazení/ nezařazení do slovníku a jejího náležitého lexikografického zpracování. To jsme de-monstrovali na příkladu derivovaných sousloví a frazémových transformací (tj. na příkladu specifických VLJ, které vznikají / jsou motivovány jinými VLJ). Zároveň jsme poukázali na inspirativnost speciální lexikografie (neografie a frazeografie) pro teorii a praxi všeobecného výkladového slovníku.

Bibliografie

BENKO, Vladimír: Araneum Bohemicum III Maximum (Czech, 17.04). UNESCO Katedra plurilin-gválnej a multikultúrnej komunikácie. Univerzita Komenského v Bratislave. Dostupné z: <http://unesco.uniba.sk>. (Ar Boh III Max).

²⁶ Příklady pocházejí z korpusu SYN v6.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 240 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Názvy deja a názvy vlastností v transpozícinej a nominačnej funkcii. In: Jazykovedný časopis, 1982, roč. 33, č. 1, s. 21 – 35.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Aspekty vzťahu slovotvorby a textu. In: Text a kontext. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Text v priestore jazykovej komunikácie. Text v priestore didaktickej komunikácie. Ed. F. Ruščák. Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1993a, s. 23 – 33.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Nominalizačná funkcia abstraktných názvov vlastností. In: Jazykovedný časopis, 1993b, roč. 44, č. 1, s. 25 – 40.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Súvzťažnosť pojmov transpozícia, syntaktická derivácia, nominalizácia ako reflex vzťahu tvorenia slov a syntaxe. In: Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als Forschungsgegenstand. Materialien in der 3. Konferenz der Kommission für slawisch Wordbildung beim Internationalen Slawistenkomitee Innsbruck, 28. 9. – 1. 10. 1999. Ed. I. Ohnheiser. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 2000a, s. 145 – 155.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Syntagmatická a paradigmatická dimenzia nominácie. K problému textových a lexikónových jednotiek nominácie. In: Slowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Slowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Katowice 27 – 29 września 2000. Eds. K. Kleszczowa – L. Selimski. Katowice: Wydawnictwo Gnome 2000b, s. 17 – 23.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.

ČERMÁK, František: Frazéologie a idiomatika: česká a obecná. Praha: Karolinum 2007. 718 s.

ČERMÁK, František: Frazéologie a idiomatika: Jejich podstata a proměnlivost názorů na ně. In: Časopis pro moderní filologii, 2016, roč. 98, č. 2, s. 199 – 217.

ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří – MACHAČ, Jaroslav: Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1 – 4. 2., přeprac. a dopln. vyd. Praha: Leda 2009. 3584 s.

FILÍPEČ, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 279 s.

HORECKÝ, Ján: Dve osobitosti v menách osôb. In: Slovenská reč, 1957, roč. 22, č. 6, s. 352 – 358.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján et al.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 440 s.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Problém vymedzení kolokací. In: Jazykovedný časopis, 2007, roč. 58, č. 2, s. 81 – 102.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2011. 1087 s.

JAROŠOVÁ, Alexandra (ed.): Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. [3. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2015. 1104 s.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.): Nový encyklopedický slovník češtiny on-line. 2016. Dostupné na: <https://www.czechency.org/index.html> [cit. 30. 9. 2018].

KLÉGR, Aleš: Lexikální kolokace: základní přehled o vývoji pojetí. In: Časopis pro moderní filologii, 2016, roč. 98, č. 1, s. 95 – 103.

KOCHOVÁ, Pavla – OPAVSKÁ, Zdeňka (eds.): Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2016. 240 s.

KŘEN, M. – CVRČEK, V. – ČAPKA, T. – ČERMÁKOVÁ, A. – HNÁTKOVÁ, M. – CHLUMSKÁ, L. – JELÍNEK, T. – KOVÁŘÍKOVÁ, D. – PETKEVIČ, V. – PROCHÁZKA, P. – SKOUMALOVÁ, H. – ŠKRABAL, M. – TRUNEČEK, P. – VONDŘÍČKA, P. – ZASINA, A.: Korpus SYN, verze 6 z 18. 12. 2017. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2017. Dostupné na: <http://www.korpus.cz> [cit. 30. 9. 2018]. (SYN v6)

MACHAČ, Jaroslav: K lexikologické problematice slovních spojení. In: Slovo a slovesnost, 1967, roč. 28, č. 2, s. 137 – 149.

MARTINCOVÁ, Olga: Derivativnost u nových víceslovných pojmenování. In: Člověk a jeho jazyk 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť prof. Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000, s. 382 – 387.

MARTINCOVÁ, Olga: Nová víceslovná pojmenování. In: Neologizmy v dnešní češtině. Eds. O. Martinová – A. Rangelova – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 2005, s. 212 – 231.

MARTINCOVÁ, Olga et al.: Nová slova v češtině. Slovník neologismů. 1. Praha: Academia 1998. 357 s.

MARTINCOVÁ, Olga et al.: Nová slova v češtině. Slovník neologismů. 2. Praha: Academia 2004. 568 s.

MLACEK, Jozef – ĎURČO, Peter et al.: Frazologická terminológia. Komisia pre výskum frazeológie pri Slovenskom komitáte slavistov. Bratislava 1995. Dostupné na: http://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia [cit. 30. 9. 2018].

DOKULIL, Miloš: Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Praha: Academia 1986. 566 s.

Mediasearch – mediální archiv. Praha: NEWTON Media, a. s. Dostupné na: <http://mediasearch.newtonit.cz>.

OLOŠTIAK, Martin: K problematike delimitácie viacslovných pomenovaní a voľných syntaktických konštrukcií. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2012, s. 126 – 139.

OLOŠTIAK, Martin (ed.): Viacslovné pomenovania v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015. 517 s.

PERNICOVÁ, Helena: Víceslovné názvy sportů a jejich deriváty z hlediska zpracování ve výkladovém slovníku. In: Registre jazyka a jazykovedy I: na počesť Daniely Slančovej. Eds. J. Kesselová – M. Imrichová – M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2014, s. 165 – 172.

Pravidla českého pravopisu. Akademické vydání. Praha: Academia 1993. 390 s.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia. (1. vyd. 1978; 2., opr. a dopl. vyd. 1994; 3., opr. vyd. 2003).

Slovník spisovného jazyka českého. Eds. B. Havránek – J. Bělič – M. Helcl – A. Jedlička. Praha: Nakladatelství ČSAV 1960 – 1971.